

Ծ Ի Ա Ծ Ա Ն

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՔ, ՆՈՐԱԼՈՒՐՔ ԵՒ ԶՈՒԱՐՃԱԼԻՔ

ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՍԵՒ ԳԵՐԻՆԵՐՆ ՈՒ ՆՈՅԱ ՀԱՅՐԵՆԻՔԸ՝ ԼԻՊԵՐԻԱ

Ամերիկայի Միացեալ Նահանգաց մէջ ըսկտած պատերազմին պատճառը ուրիշ անգամ յիշատակեցինք, որ էր գերիներու ազատութեան խնդիրը: Գիտնալու բան է որ այն մեծ հասարակապետութեան բոլոր նահանգները երկու խումբ կը բաժնուին. հիւսիսային եւ հարաւային. հիւսիսային նահանգները, որ 16 հատ են՝ գերիներ չունին, իսկ հարաւայինները՝ որ 15 հատ են, գերիներու ձեռքով կընեն իրենց շատ աշխատութիւններն ու գործերը: Աստի երկու կուսակցութիւն ձեւացած էր վաղուց Ամերիկացուց մէջ, եղծողականք եւ գերեւաբք. եղծողականները (որ իրենց մէջ սպորիսիօնիսք կըսուին) կուգեն որ գերի բանեցընելու սովորութիւնը վերցուի իրենց մէջէն. իսկ գերեւաբները կապահանջեն որ իրենց գերիներէն ունեցած շահը չխափանուի չղադրի, եւ զանազան իմաստակութիւններով կ'ընան ցուցընել թէ գերի բանեցընելը օրինաւոր եւ հարկաւոր բան է, եւ հակառակ չէ քրիստոնէութեան եւ մարդկութեան:

1820-էն ի վեր այս խնդիրը մեծամեծ վեճերու կռիւներու պատճառ եղած էր Ամերիկացուց, այնպէս որ տէրութիւնն ալ հարկադրեցաւ մէջ մտնել եւ ճար մը ընել որ այն կռիւները դադարին. բայց գտած ճարը անստոյգ, եւ կարելի է ըսել՝ կեղծաւորական հնարք մի էր: Ամերիկացի նաւորդները շատ ժամանակէ ի վեր Ամերիկէի արեւմտեան եզերքը երթեւեկութիւն կընէին. այն ճամբորդութիւններուն վախճանը շահասիրութիւնն էր, շահու դուռն ալ գերիի առուտուրը: Միացեալ Նահանգաց տէրութիւնը տուրը: Միացեալ Նահանգաց տէրութիւնը մտածեց որ Ամերիկէի այն կողմը բնակելու տեղ որոշէ իրենց աւելորդ գերիներուն, այսինքն անոնց որ ազատութիւննին ձեռք ձգած են, կամ թէ հիւանդ, անկարգ, խռովարար ու ծոյլ անպիտան մարդիկ են. բայց միան-

գամայն հաշիւ ըրաւ որ նոյն երկիրը կերպով մը վաճառանոց եւ մթերանոց դառնայ աւելի առողջ եւ գործունեայ գերիներու:

Այն որոշմունքէն ետքը լրագիրներն ու տէրութեան փաստաբանները գովասանք չըմնաց որ չտան իրենց կառավարութեանը, սեւերուն առջեւը սկսան պարծենալ իրենց վեհանձնական գործոյն վրայ, օտար տէրութեանց ալ հասկըցընել թէ ինչ գերազանց աստիճանի ծաղկած է իրենց մէջ քրիստոնէական եղբայրսիրութիւնն ու մարդասիրական հոգին, որով իբր թէ իրենց գերիներուն ոչ միայն ազատութիւն կուտան, հապա նաեւ կտանին զանոնք իրենց հայրենի երկիրը կընակեցընեն: Քիչ ժամանակէն ընկերութիւն մ'ալ ձեւացաւ մէջերնին այս բանիս համար, եւ շատ ստակ հաւաքուեցաւ:

Այս գերիներէն առաջին անգամ Ամերիկէ տանող նաւը 1822-ին ելաւ ճամբայ, եւ մէջը 115 հոգի կար: Երբոր այս նաւը Ս. Պողոս ըստած գետոյն մօտ փոքրիկ կղզիի մը քով հասաւ, կղզեցիք ամենեւին չուզեցին թողուլ որ նոքա ցամաք ելնեն. այնպէս որ ամիս ու կէս այն խեղճ գերիները նեղութիւն չմնաց որ չքաշեն կղզեցուց ձեռքէն եւ իրենց մէջ ընկած սոսկալի հիւանդութիւններէն: Աշխարհ անունով քարոզիչ մը կար մէջերնին որ այս դաղթականութեան գործը վրան առեր էր, սա տեսնելով որ կղզեցիներուն խօսք անցընելը անկարելի բան է, ժողովեց գլուխը իրեն դաղթականներն ու հասկըցուց անոնց թէ բաներնին շատ գէշ է, «Հարկ է, ըսաւ, որ երկու չարեաց մէկն ընտրէք. կամ մնաք այս տեղ ու անօթի ծարաւ մեռնիք, եւ կամ յոյսերնիդ Աստուծոյ վրայ դրած՝ ղէնքերնիդ ձեռք առնուք ու բռնութեամբ տեղաւորուիք այս կղզւոյ վրայ»: Աշխարհ մէկ ժամու չափ տաք տաք խօսելէն ետեւ՝ քարոզը ազդեցով վերջացուց, եւ բոլոր դաղթական-

ները մէկ բերան աղաղակեցին թէ «Լաւ է որ այս վայրենիներուն հետ պատերազմելով մեռնիմք՝ քան թէ քաղցէ, ծարաւէ ու հիւանդութիւններէ ջարդուիմք»։ Արք եւ կանայք եւ մինչեւ տղայք անգամ զէնք առին, նաւակներ մտան ու ելան կղզին։ Վայրենիները ահազին բազմութեամբ սոցա առջեւն ելան ու կարկտի պէս նետ թափեցին վրանին. բայց սոքա յուսահատաբար կռուելով՝ այնպէս ըրին որ վայրենիները կատաղի աղաղակներով ձգեցին փախան անտառներէն ներս։ Գաղթականներն ելան ցամաք, մէջերնէն մեռածները թաղեցին, վիրաւորները դարմանեցին, յետոյ իրենց կեցած տեղոյն չորս կողմը պատնէշներ շինելով ամրացան, ու շնորհակալութեան աղօթքներ մատուցին Աստուծոյ։ Այն ատեն Աշման դարձաւ ըստ իրեններուն, «Սիրելի ընկերք իմ, շատ բան «քաշեցինք մեք մինչեւ ցայժմ», բայց այսօր «ահա բաղդերնիս բանեցաւ, ահա մեր հայ-«րենի երկիրը ոտք կոխեցինք. թէպէտ եւ «մէջերնէս շատ մարդ մեռաւ, շատ մարդ «վիրաւորուեցաւ ու չարչարուեցաւ, բայց «մի յուսահատիք. պատրաստուեցէք նորէն «պատերազմելու, վասն զի վայրենիները ան-«տարակոյս այս գիշեր նորէն վրանիս կյար-«ձըկին։ Ահա մէջերնէս 68 հոգի ընկան մե-«ռան, Աստուած միայն գիտէ թէ վաղուան «օրին ո՞վ պիտի հասնի. բայց մի յուսահա-«տիք. Աստուած կարող է դարձեալ օգնել «մեզի»։ Աշմանին այս խօսքերէն նորա սեւ ընկերները նորէն սիրտ առին. էրիկ մարդիկ անձրեւի տակ կեցած՝ մինչեւ կէս շիշերէն 4 ժամ ետքը պահպանութիւն ըրին. յետոյ նոքա որ քնանալու պառկեցան, կանայք ու տղայք ըրին պահպանութիւնը։ — Մէյմըն ալ անտառին մէջ մէկ սոսկալի խառնադոչ աղաղակ մըն էր փրթաւ. քանի մը վայրկենէն վայրենիները հեղեղի պէս դուրս վազեցին անտառէն, ոկսան իրենց թունաւոր նետերը անձրեւի պէս թափել գաղթականաց վերայ։ Սոցա հրացաններէն շատ վայրենիներ մեռան, բայց նոքա այնչափ ահազին էին բազմութեամբ որ քանի զնացին մօտեցան գաղթականաց ու քիչ մնաց որ զամէնքն ալ ջարդէին։ Այն յուսահատական միջոցին երեք կտորիճ գաղթականներ վազեցին մտան ախոռը, պղնձէ թնդանօթ մը կար՝ քաշեցին դուրս հանեցին, լցին քարերով, դամբելով ու ապակիի կտորուանքով, եւ թըշնամեաց բազմութեանը վրայ արձրկեցին։ Վայրենիները հարկւրներով գետին փռուե-

ցան, մնացածներն ալ թնդանօթին սոսկալի շառաչմունքէն սարսափած՝ այնպիսի շփոթութեան մը մէջ ընկան որ սոքա ատեն գտան նորէն թնդանօթը լեցընելու։ Երկրորդ անգամուն վայրենիներուն սարսափն աւելի մեծ եղաւ, ու սոսկալի աղաղակներով ձգեցին փախան անտառը։ Գաղթականաց յաղթութիւնը կատարեալ եղաւ, բայց շատ թանկ նստաւ իրենց. այնպէս որ 17 հոգի միայն ողջ մնացին։ Սոքա չորս օր իրենց մեռելները վերցընելու եւ տեղը մաքրելու անցընելէն ետեւ, հինգերորդ օրը իրենց բնակարան շինելու ձեռք զարկին։ Բայց յուսահատելի խեղճութիւնն այն էր որ պաշարնին հասնելու վրայ էր, ուտելու բան չունէին։

Նոյն ժամանակը տեսան որ հեռուանց ծովուն երեսին վրայ նաւ մը երեւցաւ որ առագաստները ուռեցուցած՝ դէպ իրենց կուգար։ Նաւը եկաւ մօտեցաւ, երկաթ ձգեց, նաւակներ իջան ու ցամաքը ելան, Խեղճ գաղթականները վազեցին փաթթուեցան իրենց Ամերիկացի եղբարցը վիզը, եւ պատմուելու բան չէ նոցա այն միջոցին ունեցած ուրախութիւնն ու ցնծութիւնը։ Եւ յիրաւի, վասն զի այն նաւուն բերածներն ալ նոր գաղթականներ էին՝ 83 սեւ, հետերնին իրենց բժիշկը, առատ պաշար, տան կարասի եւ ամէն տեսակ գործիքներ, ու բնակարան շինելու նիւթեր։ Գաղթականները Աստուծոյ այս յայտնի ողորմութենէն սիրտ առած, խաղոյն աշխատանքի ձեռք զարկին, եւ քիչ ժամանակի մէջ՝ այսինքն 1825-ին սկիզբը գեղեցիկ գեղ մը ձեւացաւ այն տեղը՝ որոյ անունը գրին Մոնրովիս՝ իպատիւ այն ժամանակի Միացեալ Նահանգաց Գահերիցուն, որ Մոնրոկ կրտսէր։

Վրան 10 ամիս անցնելէն ետեւ Ամերիկացւոց տէրութիւնը քաղաքապետ մը զրկեց այն տեղ։ Սա իրեն համար պատրաստուած տունը բնակեցաւ, եւ բոլոր այն գաղթականութեան անունը գրաւ Լիպերիս կամ Aquas երկիր (Լատինացւոց լիպիո բառէն որ աղատ ըսել է)։ Բայց այն երկրին այնպիսի կարգադրութիւններ եղան որ Լիպերիս ըսուելու ամենեւին յարմարութիւն չունէր։

Ամերիկացւոց այս անգթութեանը ամենէն աւելի զօրաւոր ապացոյց է իրենց այն խեղճ գաղթականներուն տուած սահմանադրութիւնը, որոյ քանի մը խօսքերէն յայտնապէս կերեւնար իրենց տէրութեանն ու ընկերութեանը գաղտնի միտքը եւ անկուշտ շահասիրութիւնը, եւ թէ ինչ սոսկալի կեղ-

ծաւորութիւն է իրենց գտլած մարդասիրութիւնը. վասն զի նոցա գլխաւոր եւ մի միայն դիտաւորութիւն եղած է իսկզբանէ հետէ գերիներու առուտուրը՝ այս գարշելի սկզբունքով որ իբր թէ սեւամորթ մարդը, թէպէտ եւ քրիստոնեայ լինի, անբանի կամ ապրանքի պէս բան մի է, եւ իւր տիրոջը հարստութիւնը լինելու համար ստեղծուած է։ Այսպիսի ծուռ հիման վրայ դրուած շէնքը հարկաւ խախուտ ու այլանդակ շէնք մը պիտի լինէր. եւ սակայն Ամերիկացւոց կեղծաւորութեանը պատշաճ թուեցաւ այն գաղթականութիւնը, Լիպերիայ, աղատ երկիր անուանել։ Այն խեղճերը գրսի տղատութիւն ամենեւին չունէին, վասն զի իրենց վրայ տիրապետողները դարձեալ իրենց հին տէրերն էին. գոնէ ներքին կառավարութիւնն աղատ լինէր. — այն եւս չկար, վասն զի ամէն առուտուր Ամերիկացւոց ձեռքն էր, եւ գաղթականները ամենեւին հրաման չունէին անգղիացի, գաղղիացի եւ ուրիշ ազգերէն բան գնելու, կամ անոնց բան մը ծախելու։ Այն թողումը, Ամերիկացիք այն գաղթականներէն կառնէին իրենց նաւերը՝ նաւավարի տեղ, ու կտանէին հարաւային նահանգները իբրեւ գերի կծախէին. եւ շատ նաւեր որ Լիպերիա ըսուած երկիրը տկար, ծեր, խռուած գերիներ կդարձնէին Ամերիկայէն, կառնէին անկից առողջ ու կտրիճ սեւեր, կտանէին Ամերիկա ծախելու։ Եւ մի թէ ծաղրածութիւն չէր այսպիսի գառն գերութեան ազատութիւն ըսելը։ Աւելի իրաւունք չէր Լիպերիան անուանել գերիներու մթերանոց, եւ Ամերիկայի ծակաչք ու անխղճմտանք վաճառականներուն ցած հարբստութեանը աղբիւր։

Այս բանիս ապացոյցներէն մէկն ալ հետագայ դիպումածն է որ աչքով տեսնողին մէկը կգրէ։ Աչքաբաց ու խորամանկ սպանիացւոյն մէկը կերթայ Մոնրովիա, տուն տեղ կլինի. յետոյ կհեռանայ անկից, կղզւոյն արեւմտեան հիւսիսային ծայրը իրեն համար տուն մը կշինէ, եւ հոն քիչ ատենի մէջ այնչափ կհարստանայ որ ամէնքը կզարմանան։ Տունը պալատի նման բան մը կգառնայ, մէջի կահ կարասին ալ ոսկի, արծաթ, մետաքս, եւ ամէն տեսակ ճոխութիւն։ Այս կարգէ դուրս հարստութիւնը քանի մը անգղիացիներու աչքին խիստ կզարնէ, եւ կսկըսին կասկածանք նայիլ սպանիացւոյն վրան։ Առաջ այսչափ միայն իմացան որ նա անգագար իւր նաւերովը ծովուն երեսը կքալէ.

յետոյ հասկըցան որ գիշերները կենէ աւաղակութեամբ՝ բուն Լիպերիոյ ընակիչներէն ալ մարդիկ կյափշտակէ, նաւ կզնէ ու Ամերիկա կտանի ծախելու։ Աւելի ալ ցաւալին օրն է. — Լիպերիոյ ճերմակ (սեւերես) կառավարիչներն այս բաներս գիտեն ու աչք կրիկեն եղեր՝ իրենց շահուն համար։ Անգղիացի սպային մէկը այս բաները տեսնելով՝ սիրտ կընէ, շիտակ կերթայ սպանիացւոյն տունը. դուռը կզարնէ, պատասխան կուտան թէ «Տանուտէրը տունը չէ, հեռու տեղ մը գնաց»։ Ներս կմըտնէ անգղիացին ընկերներովը, կքալէ ասդիս անդին, եւ լինչ տեսնէ. — բակին (աղպարին) մէջ՝ երկաթագործի խանութ մը, մէջը նոր շինած ահագին շրջութաներ ու երկրթէ վընոցներ (լալէներ). տանը ետեւի կողմը ծածուկ ճամբայ մը՝ որ կհանէ այնպիսի ընդարձակ գետնափոր տեղ մը, ուր 2000-էն աւելի գերի կրնայ եղեր կենալ. այն գետնափորին մէկ կողմն ալ լեռան պէս դիզուած մարդու ոսկորներ, երկու հատ ալ նոր մեռած մարդկանց դիակներ (լէշեր)։ Այն ատեն հասկըցուեր է այն խորամանկ սպանիացւոյն հարստութեան պատճառը. տունը քանդեր կործաներ են մինչեւ հիմունքը, բայց իրեն վրայ ստոյգ տեղեկութիւն մը չեն կրցած առնուլ. կըսուի եղեր թէ նա Ամերիկէին մէկ ուրիշ ծովեղերքը քաշուեր է, եւ հոն գարձեալ իւր անարժան՝ բայց շահաւոր առուտուրին հետն է։ — Այս պատմութեանը հաստատութիւն է նաեւ նոյն իսկ Լիպերիոյ կառավարիչներուն նոյնպիսի առուտուր ընելը անդագար՝ սպանիացի եւ փորթոկալցի վաճառականներու հետ։

Եւ ահա այսպիսի ողբալի խեղճութեան մէջ էր Լիպերիան 1822-էն մինչեւ 1844, այսինքն ամբողջ 22 տարի։ Վերջապէս գաղթականներուն համբերութիւնը հասաւ, չըգիմացան Ամերիկացւոց իրենց գէմ բրած անիրաւութիւններուն, մտածեցին որ մեծ գործի մը ձեռք զարնեն, ու իրենց համար ինքնագլուխ հասարակականութիւն մը ձեւանան, սահմանադրութիւն մը հաստատեն եւ անով կառավարեն զիրենք իրենք։ Այս բանիս համար պէտք էր առաջ բոլոր գաղթականաց միտքը հասկընալ ու նոցա հաւանութիւնն առնուլ. յետոյ իրենց նոր հասարակապետութեանը համար պէտք եղած երկու խորհրդարաններուն երեսփոխաններն ընտրել. գահերէց մը որոշել, եւ սահմանադրութիւնը հրատարակել։ Իրեք ամիսը բաւական եղաւ

իրենց բոլոր այս բաները կարգի դնելու, եւ այնպէս ծածուկ պահելու մտքերնին որ ոչ քաղաքապետը իմացաւ եւ ոչ նորա ճերմակ օգնականները: Լիպերիացիք նոյնպէս ծածուկ կերպով մարդ զրկեցին Անգղիա, աղաչեցին զԼիկտորիա թագուհին որ իրենց հասարակապետութեանը պաշտպանութիւն ընէ: Անգղիոյ տէրութիւնը մէկէն յայտնեց թէ ինքը խղճալու արժանի կճանչնայ Լիպերիացւոյ վիճակը. նորա օրինակին հետեւեցան նաեւ Գաղղիան ու Եւրոպայի միւս տէրութիւնները:

Երբոր հաստատ կերպով հասկըցան Լիպերիացիք որ Եւրոպացիք իրաւունք կուտան իրենց, յայտնապէս ոտք ելան: Բայց այսպիսի մեծ յեղափոխութեան մը համար ոչ կաթիլ մը արիւն թափուեցաւ, ոչ անկարգութիւն մը պատահեցաւ եւ ոչ աղաղակ մը լսուեցաւ: Լիպերիացիք ելան գնացին բազմութեամբ իրենց քաղաքապետին, պատկառանք ու պատուով յայտնեցին անոր իրենց ըրած որոշումները, իրենց ծախքովը նաւ մը վարձեցին նորա համար, ճամբայ դրին զինքն ու բոլոր ճերմակները դէպի Ամերիկա, հասարակապետութիւնը հրատարակեցին, իրենց աղատական դրօշը անգղիական դրօշին հետ խառնեցին, եւ այն ուրախալի պատահումները փառաւոր լուսաւորութեամբ ու ցընծութեամբ տօնէլէն ետեւ՝ յիրաւի արժանի ըրին իրենց երկիրը Լիպերիա անուանը: — Նոցա մօտ եղող Ժողովուրդներն ալ ուրախակից եղան Լիպերիացւոյ. ոմանք սիրով իրենց երկիրները նոցա ընծայեցին, եւ ուրիշները բարեկամութեան եւ նիզակակցութեան դաշնագրութիւններ ըրին նոցա հետ:

Այժմ Լիպերիոյ հասարակապետութիւնը Կուինէյի ծովեզերքը բռնած է, Գլուխ Լեռին եւ Գլուխ Արմաւենեաց ըսուած հրաւանդաններուն մէջ տեղը, որ իրարմէ 300 վերսթէն աւելի հեռաւորութիւն ունին: Այս ծովեզերքը Լիպերիա ըսուելէն զատ՝ երբեմն կըսուի նաեւ Ծովեզր համալոյ, վասն զի հոն պղպեղի նման համեմ մը կայ որ խիստ շատ կըսանի. երբեմն ալ՝ Ծովեզր Քրու, մէջը բնակող Քրու ըսուած Ժողովրդին անունէն:

Լիպերիոյ բերքերուն մէջ գլխաւորներն են արմաւենիի իւղը եւ Կուինէյի համեմը. անոնցմէ ետքը կուգան բրինձ, քասաւա, բամպակ, խահուէ եւ շաքար:

Արմաւենիի իւղը ասկից 50 տարի առաջ գրեթէ ամենեւին տեսնուած բան էր առուտուրի մէջ. իսկ այժմ հազարաւոր փուտե-

րով կհանուի Լիպերիայէն ու դուրս կըլլուի: Թարմ իւղը թափանցիկ է ու նարնջի (փորթուգալի) գոյն ունի, եւ շատ կգործածուի Անգղիոյ, Գաղղիոյ ու Ամերիկայի մէջ՝ ազնիւ սապոն ու ճրագ շինելու եւ շոգեգործիները եղելու. շատ անգամ գեղերու մէջ ալ կխառնուի:

Այս իւղը կենէ արմաւենի ծառէն, որ բոլոր Կուինէյի ծովեզերքը ինքն իրեն կըրուանի, Սենեկամպիայէն մինչեւ Պէնկուէլա. յիսուն տարի կապրի, եւ բոլոր այն ժամանակին մէջ խիստ շատ պտուղ կուտայ, որ խոշոր խոշոր կուզերով կախուած կլինին: Կուզին ամէն մէկ գնտակին մէջ մէկ քանի հատ մանր հակթածեւ կաղիններ կան. սուքա առաջ սեւ են, երբոր հասունան՝ կըկարմրին: Կաղինը կակուղ ու հաստ կճեպ ունի, եւ անկէց կհանեն եղը՝ շատ գիւրին կերպով. առաջ կաղինները կեփեն, յետոյ կձրգեն մաքուր ջրով մամուլի տակ ու կըձրգմեն. եղը դուրս կենէ կճեպէն ու ջրին երեսը կժողվուի. այն եղը զգուշութեամբ կառնուն ու հողէ ամաններու մէջ կլեցընեն: Կաղինին միջուկը կամ կուտը շատ չգործածուի կերակուրի, վասն զի սաստիկ կարծր է. բայց Եւրոպացիք մասնաւոր գործիք հնարեր են այն կուտերը կտրելու համար, եւ անկից առատութեամբ շատ ազնիւ եղ կհանեն, որ Գաղղիացիք կգործածեն թանկագին փոմատ շինելու համար: — Կուինէյի համեմը մութ կարմիր՝ անկանոն ձեւով ու կըրծու պղպեղի նման բան մի է: Ասոր բոյսը մէկ ձողաչափէն աւելի բարձրութիւն կուենայ. արմատին քովէն կարճ ճիւղ մը կարձրէ, որ ծաղիկ կբանայ ու պտուղ կուտայ. այն պտուղը բոլորովին պղպեղի նման ու շատ ախորժահամ է: Լիպերիացիք այս համեմին թէ թարմը կուտեն, եւ թէ արեւի մէջ կամ կրակի վրայ չորացուցածը: Այժմ այս համեմը շատ չքշուիր դրօի երկիրները, վասն զի Անգղիացիք, — որ ասկից տեսակ մը օղի կըշինէին, — հասկըցեր են որ մէջը թոյն կայ եղեր: Բայց ասոր պատճառը այն է որ Կուինէյի մէջ ասոր աղէկ տեսակն ալ կայ, թուրաւորն ալ, եւ տեղացիք երբեմն անզգուշութեամբ աղէկը գէշին հետ կխառնեն: Բուն աղէկ համեմը ամենեւին թոյն չունի մէջը, եւ տեղացիք անկից զանազան օգտակար գեղեր կշինեն:

Բրինձը Լիպերիոյ մէջ զարմանալի կերպով մը կմըշակեն: Տարւոյն անձրեւային եղանակները սկսելէն մէկ երկու ամիս առաջ՝

նրաչափ տեղ որ բրինձ ցանել կուզեն՝ անոր վրայի ծառերը կկտրեն, թուփերը կհրցընեն, խոտերը կքաղեն ու դաշտին երեսը կթողուն որ չօրնան. յետոյ անձրեւի օրերը մօտեցածին պէս կրակ կուտան այն ծառերուն ու խոտերուն, այնպէս որ մէկ երկու ժամուան մէջ բոլորն ալ՝ բացի հաստ ծառերէն՝ ճերմակ մոխիր կդառնան ու ձիւնի պէս կծածկեն դաշտին երեսը: Այն մոխրին վրայ տեղացիք բրինձը կցանեն ու հողով չեն ծածկեր: Առաջին սաստիկ անձրեւը եկածին պէս՝ բրինձները կծրլին ու խիստ շուտ կաճին: Բրինձն որ գլուխ կապէ, խկոյն բլրաւոր թռչուններ վրայ կհասնին, ու թէ որ քշող չլինի՝ բոլոր բրինձն ալ կուտեն: Ասոնց դէմ դաշտին մէջ տեղ տեղ մանր տղաք կը դնեն որ անգագար կանչուըտեն, քար նետեն, չոր ծառի ճիւղեր շարժեն, պղնձեղէններ զարնեն, վերջապէս ամէն ճար ընեն որ այն փետրաւոր գողերը քշուին՝ հալածուին: Չորս ամսուան մէջ բրինձը կհասնի եւ հնձուելու ատենը կուգայ. հարկւրաւոր աշխատաւորներ սուր սուր դանակներով կը հնձեն, որայ որայ կկապեն, ու մեծ ցընձումներով շաղկած՝ տուն կդառնան:

Քասաւա ըստածը տեսակ մը արմատ է՝ մէջը ալիւրի պէս, որ ոչ միայն Ամերիկէ, այլ նաեւ Հնդկաստան եւ Հարաւային Ամերիկա կըտանի, եւ գետնախնձորէն աւելի սննդարար է: Քասաւային բոյսը թփի նման է. բայց ինքնիրեն մնացածը մինչեւ ծառի պէս կըարձրանայ, եւ այնուհետեւ անոր արմատը իւր փափկութիւնն ու համեղութիւնը կկորոնցընէ: Փորթոկալցիք քասաւային ալիւրէն տեսակ տեսակ կերակուրներ կշինեն: — Քասաւային տեսակներէն մէկն ալ թունաւոր է. բայց թէ որ ութը տասը օր ջրի մէջ թրջոց դրուի, վնասակարութիւնը կերթայ. իսկ Լիպերիոյ քասաւան բոլորովին անվնաս է, եւ հումն ալ կրնայ ուտուիլ: Արմատին գոյնը մեր գետնախնձորին պէս մութ կարմիր է, եւ մէջը ճերմակ: Քասաւային ցանքը բրինձէն ալ գիւրին է. կտոր կտոր կը ջարդեն ու դաշտին մէջ կձրգեն՝ առանց հողով ծածկելու. շուտ մը այն կտորները արմատ կձրգեն դէպի վար, դէպի վեր ալ իրենց բոյսը, եւ կաճին:

Բամբակենին Լիպերիոյ մէջ ինքրիմէ կը բուսնի, եւ այնչափ առատ բամպակ կուտայ որ Ամերիկայի մէջ ելածն ալ այնչափ շատ չէ: Բամպակ տուող գլուխները կամ քսակները երկայնաձեւ են, եւ անոնց մէջէն ելած

բամպակը աղնուութեան կողմանէ որ եւ ինչէ բամպակէ վար չմնար: — Խահուէի ծառը Լիպերիոյ մէջ խիստ շուտ կբուսնի եւ շատ առատ պտուղ կուտայ: Փորձով հասկըցուած է որ Լիպերիոյ մէջ երկու արտավար (տեսեաթին) տեղ խահուէ առաջ բերելու համար այնչափ աշխատանք հարկաւոր է՝ որչափ Ամերիկայի մէջ կէս արտավարի համար: — Լիպերիոյ շաքարի եղէգը շատ բարձր կը լինի, եւ շաքարը աղնիւ:

Լիպերիոյ հասարակապետութեան բնակիչները 300 հազարի չափ են. սոցա մէջ 10 հազարը գաղթական սեւերէն են, մնացածը տեղացի սեւեր՝ Լիպերիացւոց դաշնակից, որ երգումը բրած են հասարակապետութեան դէմ՝ չպատերազմելու եւ գերիի առուտուր չընելու: Իրենց գլխաւոր գործը վաճառականութիւնն է, եւ իրենց համար նաւեր ալ ունենալով՝ երկրին բերքերը կտանին Անգլիա եւ Ամերիկա: Այնչափ առաջ դնացած են վաճառականութեան մէջ որ Մոնրովիոյ բրնակիչներուն մէջ վեց երեւելի վաճառական կհամրուի՝ մինչեւ 40 հազար բուլլիի տէր, 10 հոգի 20 հազարի տէր, եւ 20 հոգի 10 հազարի: Լիպերիացւոց հարստութեան մէկ աղբիւրն ալ մաքան է որ կառնուն Անգլիացւոց եւ ուրիշ օտար տէրութեանց բերած վաճառքներէն:

Հասարակապետութեան կառավարութիւնը նման է Միացեալ Նահանգաց կառավարութեանը: Երկու խորհրդարան ունին. առաջնոյն անդամները սեւ գաղթականներէն կընտրուին. սոքա 23 տարեկանէն պակաս պիտի չլինին, գոնէ 230 արժ. բուլլիի անշարժ ստացուածք պիտի ունենան, եւ 3 տարի բնակած պիտի լինին երկրին մէջ: Երկրորդ խորհրդարանին անդամ՝ այսինքն քաղաքներուն ու գեղերուն երեսփոխան՝ կրնայ ընտրուիլ որ եւ ինչէ Սեւ՝ որ 23 տարեկանէն վար չէ, 130 բուլլիի տէր է, եւ 2 տարի բնակած է հասարակապետութեան մէջ: Սոցա ընտրութիւնը 4 տարին մէկ անգամ կլինի: — Լիպերիոյ ամէն բնակիչներն ալ կրօնական եւ բազաքական ազատութիւն ունին: Ոգելից խմելիքներուն առուտուրը բոլորովին արգելած է: Տէրութիւնը օրէնք դրած է որ ամէն տղայք պարտական են գրգրոց երթալու, բոլոր երկրին մէջ 20 դպրոց կայ, Մոնրովիոյ մէջ ալ մեծ վարժարան, եւ գրքատուն. լրագիր մ՝ ալ կհրատարակուի՝ Լիպերեան Ազգարար (Liberia Herald) անունով:

(Նորայարուրիւնն յառաջիկայս.)